

Серпень 1857

5 [серпня]. У п'ятій годині ввечері прибув я на хисткому рибальському човні до міста Астрахані. Усе це так несподівано і так швидко сталося, що я ледве вірю тому, що сталося. Немов у сні пригадую тепер прогулянку мою до балки з Андрієм Обеременком, після якої другого дня, себто 31 липня, Іраклій Олександрович раптом погодився дати мені перепустку до Петербургу. Другого ж дня він додержав свого слова, а третього, себто 2 серпня, в дев'ятій годині ввечері я покинув Новопетровський форт і після трьохденної щасливої плавби морем і однією з численних проток Волги прибув до Астрахані.

6 [серпня]. Астрахань — це острів, оточений одною з проток Волги, перерізаний рядом смердючих болот, що називаються річкою Кутумом, та каналом, нічим за річку Кутум не ліпшим. Півострів цей оточений густим лісом щогол і обставлений мальовничими бідними хатками та сірими, дуже немальовничими, дерев'яними будиночками з мезонінами, неподібними до хаток тому тільки, що з них виглядають моряки та взагалі офіційні обличчя. Всю цю величезну безладну сіру купу сміття вінчають зубчасті білі стіни Кремлю і стрункий, пишній, з п'ятьма банями собор московської архітектури XVII століття. Отаке то місто Астрахань. Але не таким воно мені уявлялося, коли я, підпливаючи до Бірючої Коси (головна застава в гирлах Волги), побачив сотні, щоправда бридких, кораблів, навантажених здебільшого хлібом; мені уявлялась Венеція часів Дожів, а виявилось — гора мишу привела. А доплив Волги, що оточує Астрахань і сполучується з Каспійським морем, глибиною й шириною перед Босфором не поступиться. Але протока ця оминає не Золотий Ріг, а величезну купу смердючого гною. Де ж причина цього убожества (зовнішнього) й огидного бруду (теж зовнішнього та, мабуть, і внутрішнього)? Де ця причина? Чи в вірмено-татарсько-калмицькому населенні, чи в якій іншій політично-економічній спружині? Останнє правдивіше; тому правдивіше, що й інші наші губерніяльні міста нічим не кращі за Астрахань, з винятком Риги.

З численних приватних пароплавів тепер, через Макаріївський ярмарок, в Астрахані немає ні одного. Пароплав “Меркурій” вернеться до Астрахані не раніше 15 серпня, а коло 20 серпня навантажиться та попливе до Рибінського й доведе мене до Нижнього. А покищо мимохить роблюся оглядачем цього вельми брудного міста.

7 [серпня]. От тобі й Астрахань! От тобі й портове місто! Жадного трактиру, де можна було б хоч якнебудь пообідати, а про помешкання в готелі нема що й казати. Зайшов сьогодні до одного з так званих готелів на Косі Герап (на астраханському “Золотому Розі”), загадав чогонебудь зїсти, і замурзаний, верткий прислужник відповів мені, що все, що замовите, все є, крім чаю. А в дійсності виявилось, що нічого нема, крім чаю, — навіть звичайної юшки. Це в Астрахані, — в місті, що половину величезного російського царства годує осятриною! І коли б не приїхав сюди у службових справах за два місяці передо мною плац-ад'ютант Новопетровського форту Бурцев, то мені довелось б ночувати коли не на вулиці, то в калмицькій кибітці. Вони тут не чистіші за брудні хатки, але гостинніші. Спасибі Бурцеву, він дав мені притулок і нагодував у цьому негостинному улусі.

8 [серпня]. На людину, що ниділа, як я, сім літ у голій пустині, кожне, навіть богоспасаєме місто Белебей (найнікчемніше містечко оренбурзької губернії), повинно

було б зробити приємне вражіння. Зо мною сталося не так. Виходить, я ще не зовсім здичавів. Це добре. Сьогодні вранці вийшов я на місто з наміром розшукати ковбасню, щоб запастись сухими харчами на дорогу та пильніше приглянутись до зовнішнього вигляду міста. Коли я проходив Московською вулицею (“Невський проспект”), прикре вражіння почало затиратися. Вулиця хоч куди. Будинки здебільшого трьохповерхові, оздоблені знизу, як звичайно, написами — переважно блакитними з золотом. Із крамниць, переважно галантерейних, ліниво виглядають гарні вірменські, а зрідка й перські виразисті обличчя. Купецький двір, не вважаючи на масивність, — будинок легкий і навіть граціозний, будинок на манір Гваренгі. Губернаторський дім теж будова важка в порівнянні з приватними домами, белетаж à la ренесанс виглядає весело, наче бонтонний готель. Його піддержує масивна галерія аркад, під якими містяться крамниці з деяким благородним крамом, між іншим і з кумисом. Спочатку мене це вразило своєю дисгармонією: в домі представника найвищої влади — крамниці з усяким крамом, між іншим і з кумисом. Дивно. Але тому, що мирна промисловість не може інакше процвітати, як під покровом влади, — я з цією думкою погодився й пішов далі. Обійшовши навкруги покритий пилом сквер, я вийшов на другу, паралельну Московській, улицю, вже менш оздоблену вивісками та вірменами. З цієї нічим неприкметної вулиці я взяв ліворуч і, перейшовши дерев'яний міст, опинився за Кутумом.

Пройшовши кроків зо сто вулицею, [бачу] — перед дерев'яним одноповерховим будинком із бельведером, що виглядом своїм нагадує загородній трахтир середньої руки, по широкій галерії, яка оточує бельведер, похожає вусатий кавалер в сірому пальті-“сак” із срібним Георгієм та поважно поглядає на плебеїв калмиків і татар, що тут сновигають. Справжній гренадер під фірмою [са]лон-льокая [?!] Чи це не дворянський астраханський клуб? — подумав я й хотів іти далі, коли в мене мигнула перед очима жовта табличка над ворітьми з написом: “Дом Сапожнікова”. Коли б Олександр Олександрович Сапожніков не був діамантовою зіркою астраханського обр'ю і дармовим астраханським метрдротелем, я зайшов би до нього, як до старого знайомого, але ці його пишні вади мене спинили.

За домом і садком Сапожнікова видко оподалик халупи. Я, як маляр, люблю блукать по цих брудних мальовничих заулках, але, як людина, що щиро любить людину, я перед домом мільонера зробив ліворуч навкруг і незабаром опинився в центрі міста.

У центрі міста, себто на Московській улиці, зайшов я до готелю під фірмою “Москва”, загадав “пару чаю” та усадовився в товаристві татар і вірмен. Машину накрутив якийсь хлопець у салдатській шинелі, і вона задеренчала увертюру з “Роберта Диявола”. Хоч бракувало всякої гармонії, мене зворушила, і до сліз зворушила, ця скалічена красуня-мелодія. Виходить, що я давно вже не слухав чогось подібного до музики. Барабан і сурма зачерствили мій слух, але не зачерствили серця, що сприймає прекрасне.

Після увертюри з “Роберта” машина зашипіла: “Ужъ какъ вѣтъ вѣтерокъ...” Я й це шипіння прослухав із насолодою та, майже помирившись з Астраханню, заплатив 15 копійок за чай і вийшов на вулицю.

“Московська вулиця”... Чи існує хоч одне губерніяльне місто в Росії без Московської вулиці? Мабуть, ні. А без ковбасні існує багато губерніяльних міст, між іншим і портове місто Астрахань. Дрантине, нікчемне, портове місто Астрахань! Я обійшов усі головні та

неголовні вулиці, прочитав усіх кольорів великі й малі вивіски, що оповіщали здебільшого про продаж чихирю й панського краму, але жадна з них не сказала про продаж вужених ковбас. Гей, німці, німці сарептські! І ви акліматизувались, а я з такою певністю важив на вашу непохитну ковбасолюбиву вдачу!

По обіді, за порадою Авдоті, куховарки Бурцева, пішов я шукати німецької пекарні, де, як вона каже, продають і німецькі ковбаси. Топографія міста вже мені більш-менш відома. І я, за вказівками тієї самої Авдоті, без особливих труднощів знайшов німецьку пекарню. Добряче кругле обличчя німця витягнулось і обережно усміхнулось, коли я замість булки зажадав ковбаси. Але через те, що я не жартома питав, то німець не жартома й відповів мені, що він — пекар, а не ковбасник і що ковбасника в місті нема ні одного, та що коли в сарептській крамниці я не знайду цього краму, то до самого Саратова я не побачу жадної ковбаси. З огляду ж на те, що сарептська крамниця, за оповіданнями того ж таки німця, дуже далеко від осередку міста, я й відклав мої розшуки до завтра.

Сьогодні 8-е серпня. Сьогодні відійде поштовий човен з Новопетровського форту до Гурєва Городка і возьме з собою Фіялковського та інших, що їх звільнено вкупі зо мною. Бажаю тобі, Фіялковський, кращої будучини; ти її вповні вартий. На прощанні він і Мостовський дали мені свої майбутні адреси, та ледве чи в нас розпочнеться колинебудь листування — тому що я не належу до касти базікалів, а вони, як люди практичніші від мене, теж не будуть переливати з пустого в порожнє. Але я назавжди збережу спомини про вас, мої благородні друзі!

9 [серпня]. У п'ятій годині ранку пішов я знечевя “на косу” (пристань) відвідати моїх новопетровських аргонавтів, що так швидко переплили зо мною Хвалинське море. Рибу свою вони продали, купили хліба і з цим золотим руном відпливуть завтра до пустинних берегів півострова Мангишлака. Бажаю вам щасливої плавби, відважні пловці! Поклоніться від мене побережним скелям, на яких я провів стільки безсонних ночей. Поклоніться від мене комендантові й благородному Мостовському, і більше нікому.

Попрощавшись із аргонавтами, я пішов на малі ісади (харчовий базар). Крім овочів, городини й печеного хліба на цих ісадах я нічого не побачив; мяса не продають, бо піст, а рибу продають на човнах. Базарна публіка, як і скрізь: перекупки, кухарі й куховарки, зрідка трапляється гладка купчиха-гастрономка й така сама на вигляд особа духовного стану, сугубо дбайлива про плоть гріховну. У червонобородого чепуруна-кизилбаша купив я за п'ять копійок сріблом п'ять голівок часнику (це добро привозиться сюди з Персії) і пішов у Кремль полюбуватися зблизька красунем-собором. Він, як чепурун XVII віку, пишається в мереживі перед усім містом.

З чуток знаю я про існування книги під назвою: “Описаніє города Астрахани”. Та про те, щоб її тут на місці купити, нема що й думати. Місто не має книгарні, отже й читачів не має. А як би доречі було мати тепер у руках оцю книгу! Там, мабуть, подані документальні відомості про час збудування Кремлю й Собору, як головних окрас міста. Хто ж мені замінить цю дорогу книгу? До кого мені звернутись із моєю цікавістю? І тому, що рання служба Божа ще не скінчилась, я пішов просто до собору, щоб зустрінути там священика і звернутись до нього з моєю антикварською допитливістю. На моє щастя, я зустрів самого ключаря собору, отця Гавріїла Пальмова (так він мені зарекомендувався),

але задовольнити мою цікавість сьогодні він не міг за браком часу і призначив мені побачення в соборі в неділю після пізньої служби Божої. Підожду.

10 [серпня]. Ходив до контори “Меркурія” довідатись, чи скоро прилетить цей син Юпітера? І мені відповіли, що його чекають не раніше 15 серпня, а коло 20 серпня піде він назад до Нижнього. Дожидання, як усяке дождання, нестерпне. Але до цього дождання прилипають ще й витрати, які я сподівався усунути, приліпившись у Бурцева на квартирі. А він, на лихо, задумав женитися (це загальна слабкість новопетровської залоги). 17 серпня в нього весілля, і я, звичайно, став цілком зайвою людиною. Щоб знайти собі куток на кілька днів, пішов я блукати провулками навколо контори “Меркурія”. Тут усе позамикане, крім шпаківень на високих тичках, що вказують на мешкання меломанів. Постукався я навмання до кількох замкнених воріт, бо карток тут надворітьми не чіпляють, як це ведеться в путящих містах. Після довгої шуканини пощастило мені знайти найману комірчину з мініатюрним вікном, що виходило просто на помийну яму. На безрибі й рак риба, на безлюдді й Хома чоловік, каже приказка. Внаслідок цієї мудрої приказки від завтра я “кочую” в комірчині за 20 коп. сріблом на добу; 6 карбованців у місяць комірчина з помийною ямою! Та це хоч і в Сан-Франціско, так під пару!

Давши завдаток, я прийшов до Бурцева і, через духоту та куряву на вулиці, пробув цілий день у кімнаті. Написав радісні листи друзям моїм Лазаревському й Гернові. Кухаренкові напишу завтра. Сподіваюся від нього відповіді на “Москалеву Криницю”. Не знаю, що означає його мовчанка!

Надвечір вийшов я — і себе, мовляв, показати, і на людей подивитись. Вийшов я на набережжя каналу. Це тут “Англійське” набережжя з морального погляду, а з фізичного — дерев'яне, дощане. Канал сам по собі ка-зна-що. Але як діло приватної особи, це твір велетенський, капітальний. Я не міг допевнитись, коли саме його збудовано, дізнався тільки, що його збудував своїм коштом якийсь багатий грек Варваці. Честь і слава покійному еллінові! Отже, на цьому набережжі вечорами хизується цвіт тутешнього громадянства. Жінки тутешні ненатурально білі й здебільшого сухітні. Чоловіки назагал у білих кашкетах з кокардою, не виключаючи й цивільної офіції. Незрозуміла любов до лівреї. Часто трапляються леви й левиці. Ці всюдисущі хижаци не акліматизуються. Вони й тут такої самої масти, як і в Архангельському, як і скрізь. Плебейська ж фізіономія калмика або татарина тут рідко покажеться: її місце на ісадах та в брудних провулках. Вдивляючись пильніше в вузькооке обличчя калмика, що тут переважає, я знахожу в ньому прямодушний, лагідний вираз. І оця прекрасна риса облагороднює цей негарний тип. Найвірніші слуги й найкращі робітники тут — це калмики. Улюблений кольор — жовтий та синій, їжа — всяка, не виключаючи й здохлини. Житло — кибітка, а зайняття — рибальство і взагалі чорна праця. Мені подобались ці предки монгольського племені.

11 [серпня]. Після пізньої служби Божої в соборі послужливий отець Гавриїл показав мені соборну ризницю, в якій речей не багато, але вони дуже рідкі та прикметні якістю виробу й старовинністю. Перше, що він мені показав, це — плащениця часів Івана Лютого, вишита шовком і золотом, і, як кажуть перекази, відбита у Марії Мнішек. 2. Друкована, зле збережена Євангелія 1606 року. 3. Вишитий шовком та золотом саккос єпископа Йосифа, що його вбив Разін. 4. Фелонь, вишитий шовком і золотом, того самого єпископа.

5. Архирейський жезл надзвичайно тонкої роботи, дар царя Бориса Годунова. 6. Срібний корець мистецької роботи, дар царя Петра Першого 1701 року. Величезний потір венецької роботи, 1705 року. Час закладин собору — 1698 рік, а посвячення — 1710 року 14 серпня. На моє запитання, хто був архітектором цього колосального й прекрасного собору, отець Гавриїл відповів: “простий російський мужичок”. Не вадило б Костянтиніві Тонові повчитися будувати собори в цього російського мужичка! Я, звичайно, не сперечався й запитав його про час вибудування Кремлю. Він відповів: “[Його збудував] Борис Годунов; а малий Троїцький собор збудував цар Іван Лютий незабаром після того, як здобув Астрахань у татар”, — додав він, замикаючи ризницю. І за те спасибі.

12 [серпня]. У 7 годині вранці прибув згори пароплав “Князь Пожарській”, що належить товариству “Меркурій”. Я пішов до контори довідатися про його поворотний рейс. Певного мені в конторі не сказали нічого. Хотів купити квиток, та й його не дали, бо не було головного “прикащика”. В надії на скорий відїзд та що не було дуже душно, пішов я блукати з вулиці до вулиці не без надії знайти хоч якунебудь ковбасню. Та ба! крім пилу, смороду й вічної вивіски: “продаж чихирю”, я не зустрів нічого.

Що далі в ліс, то більше дров. Вертаючись із сарептської крамниці, в якій усе є, крім вуженої ковбаси та сарептської гірчиці в слоїках, лайнув я моїх приятелів німців (звичайно, вийшовши на вулицю). Полюбувався химерно-незграбною старою архітектурою церкви Різдва Богородиці, морської офіції, і за порадою отця Гавриїла пішов шукати міську бібліотеку. Проти губарнаторського скверу прочитав я на блідо-блакитній табличці: “Публічна бібліотека-читальня”. Славно, подумав я: в Астрахані — публічна бібліотека! Виходить, і читачі є. Замурза-хлопчик показав мені вхід до цього святилища, і я побожно піднявся на другий поверх та ввійшов до єдиної салі бібліотеки. Бібліотекар у сурдуті з червоним коміром і з гренадерськими вусами, якого я прийняв за урядовця з поліції, сказав мені, що книги Рибушкіна “Описаніє города Астрахани” тепер у бібліотеці немає і що вона в бухгалтера громадської опіки Васілева. Я пояснив йому, що я нетутешній, але він усе таки послав мене до “приказу” громадської опіки. Нічого робити! пішов я до згаданого бухгалтера Васілева, і цей шановний дідусь подав мені надію, що прочитаю книжку Рибушкіна завтра в девятій годині ранку.

13 [серпня]. Переночував сьак-так у новій квартирі, або, точніше, в комірчині. Вранці пішов відчинити віконницю, і якийсь гладкий бородач обілляв мене поміями з полоскальної миски — та ще й вилаяв за те, що мене чорт носить під вікнами спозаранку. Я вилаяв його старим бородатим ослом і пішов до Бурцева пити чай. Після чаю написав Кухаренкові листа, навмисне невеличкого, і з клаптиком паперу та цурпалочком олівця пішов до “Публічної бібліотеки-читальні”. Бібліотекар із червоним коміром і гренадерськими вусами заявив мені, що бухгалтер Васілев не повернув іще потрібної мені книжки. Я зостався дожидати, бо бухгалтер Васілев вчора сам мені пообіцяв принести книжку до бібліотеки неодмінно на дев'яту годину.

Дожидаючи “Описанія города Астрахани” Рибушкіна, я зажадав каталогу Публічної Астраханської Бібліотеки; каталог теж був удома в якоїсь важної особи (чи не в Сапожнікова?). Отже, без каталогу в руках, я побачив на полицях припорошений “Вѣстникъ Европы», довгу фалангу “Московского Телеграфа”, в кількох екземплярах:

графа Хвостова, Державіна, Карамзіна, “Духъ законъ” і “Сводъ законъ” з додатками, а решта полиць була завалена творами Дюма та Сю, не в оригіналі. Про рукописи, що торкалися історії міста та краю, мені, не знаю чому, ніяково було запитати.

Та що було для мене о цій Публічній Біблотечі найцікавіше, це “Рускій Вѣстникъ”, журнал, що вже кілька років виходить, а я його сьогодні вперше бачу. В якій же я дикій пустині досі животів!

Перша попалась мені до рук книжка “Руссаго Вѣстника” за 1856 рік; оглав мені подобався. Там були виставлені імена Гоголя, Соловйова, Аксакова, імена добре відомі в нашій літературі. Я розгортаю книжку, і мені попалась літературна хроніка; читаю, і що ж я читаю? Наша славна-преславна Савур-могила — розкопана. Знайшли з ній якісь золоті та інші дрібнички, що не свідчать навіть, чи справді це була могила одного із скитських царів.

Я люблю археологію. Я поважаю людей, що присвятили себе цій таємничій матері історії. Я зовсім розумію користь цих розкопів, але краще б не розкопували нашої славної Савур-могили... Дивне й навіть нерозумне привязання до німих, мовчазних могил. Цілий день і вечір я все співав:

У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла!

14 [серпня]. Цілу ніч була злива. І на ранок замість запорошеної, сірої Астрахані я побачив Астрахань чорну, брудну. Озброївшись туркменським чапоном, я пішов до Бурцева пити чай, потім одніс лист на пошту й рушив до бібліотеки. Але ця публічна бібліотека, мабуть через дощ і болото, була замкнена. І я, вклонившись дверям цього неприступного таємничого святилища, пішов “во свояси съ миромъ, дивяся бывшему”.

І що мені цей Рибушкін так увяз у зубах? Найцікавіше в Астрахані я й без його вказівок бачив (соборну ризницю), а про решту чи варт турбуватися? Не варт.

15-го [серпня]. У день Успіння Пр[есвятої] Б[ого]р[одиці] зустрів я в Астрахані свого колишнього професора кийвського університету, найдорожчого й найулюбленішого нашого поета, і зустрів я його з величезною радістю в такій далекій стороні; зустрів, як батька, як брата, як найбільшого друга, і мав щастя прожити з ним кілька днів майже вкупі.

Вихованець кийвського університету
Іван Клопотовський.

16-го [серпня]. Того самого дня і я був ущасливлений зустріччю з улюбленим і поважаним мною поетом Тарасом Григоровичем Шевченком, з яким я провожу ці дні, що залишить у мені глибокий спомин назавжди.

Вихованець того ж університету
Степан Незабитовський.

Я запишу у своєму щоденнику, що 16 серпня я провів день з поетом України

Шевченком.

Євген Одинцов.

Серпня 16. З душевною радістю я зустрівся та провів кілька годин із моїм милим батьком, старим козаком Тарасом Григоровичем Шевченком, за що вельми дякую Богові, що він привів мене бути вкупі з ним.

Федір Чельцов.

17 [серпня]. Іван Рогожин з приязні до Перфіла пішов за нього на півроку в салдати; та хоч який хитрий і викрутний був біс, але ніяк не міг пристосуватися до порядку, і його бідного шпарили, як Сидорову козу, так що коли минуло вже півроку, йому соромно було показатися до свого старшого. Бідний біс, не зміркував, що як начепить ранець, то виходить хрест, отже йому воїстину довелось нести хрест Господній, а Перфіл, коли почув від нього оповідання про службу, сказав йому: “у чужі сани не пхайся”. Від того часу ані один біс уже не хотів служити в салдатах; а ти ж то, батьку, десять літ пробув у них. Офіцери, як почули від Перфіла про те, що Рогожин за нього пробув півроку, висловили своє захоплення словами: “Славно: і біс побував у наших руках”.

Скріпив Іван Рогожин.

Фельфебель Перфіл.

18 [серпня]. В. Кішкін. Зустріч із старим знайомим.

19 [серпня]. Lekarz Karol Nowicki

Raweł Radziejowski

Tytus Szalewicz.

20 [серпня]. Krasomówstwo niewielu otrzymało w udziale, mnie zaś, pozbawionemu tego boskiego daru, pozostaje w milczeniu tylko podziwiać i hołdować twórczej twej potędze, święty narodowy wieszczu-męczenniku Małej Rosji. Twoja dzisiejsza przytomność wśród nas zupełnie szczęśliwym mnie czyni i chwile obecne nigdy się w mej pamięci nie zatrą. O, stokroć, stokroć błogosławię ten drogi dzień, w którym niebo pozwoliło mi osobiście poznać się z tobą, gorliwy i nieulekły opowiadacz słowa prawdy. Niechże słów tych kilka przypominają ci, poeto-malarzu, głęboką cziq poważajqcego siebie Tomasza Zbrozka.

23 [серпня]. Від 15 до 22 серпня було в мене в брудній і запорошеній Астрахані таке світле, прекрасне свято, якого ще не було в моєму житті. Земляки мої, здебільшого кияни, так щиро, радісно, по-братерському привітали мою свободу й до того поширили свою гостинність, що позбавили мене свободи самому вести свій журнал і взяли цей обов'язок на себе. Дякую вам, благородні, безкорисливі друзі мої! Ви обдарували мене такою радістю, таким повним щастям, яке я ледве вмiщаю у своєму вдячному серці. І пам'ять про ці найщасливіші дні я вписую не до прозаїчного журналу свого, — я занесу [її] до скарбниці свого серця.

Цього ж таки 15 серпня ввечері Зброжек випадково пробовкнувся у Сапожнікових, що я в Астрахані. І 16 серпня я відновив старе знайомство з Олександром Олександровичем. Це вже був не пустун-школяр у дитячій курточці, якого я бачив востаннє в 1842 році. Це вже був мужчина, муж і, нарешті, батько прекрасної дитини. А понад усе це я зустрів у ньому просту, високо-благородну й добру людину. Риса, що характеризує родину Сапожнікових: він, не знаю, на як довго, покидає Астрахань і до

Нижнього Новгороду запропонував мені каюту на замовленому ним пароплаві “Князь Пожарській”. Квиток за п'ять карбованців, що я купив був, повернув я конторі пароплавного товариства “Меркурій” з умовою, щоб його віддали задармо першому-ліпшому бідакові. Капітан пароплаву “Князь Пожарській” Володимир Василевич Кішкін розпорядився так, що замість одного бідного помістив на баржі п'ять бідаків, що не могли заплатити за місце до Нижнього навіть по карбованцю. Риса практично-благородна.

25 [серпня]. Буфетник пароплаву “Князь Пожарській” Олексій Панфилович Панов, відпущений на волю п. Крюковим.

27 [серпня]. Ночі місячні, тихі, чарівно-поетичні ночі! Волга, як безкрає дзеркало, затагнута прозорим туманом, м'яко відбиває в собі чарівну, бліду красуню-ніч і сонний крутий берег, пообставлюваний групами темних дерев. Солодкий спокій навіває ця розкішна декорація. І вся ця краса, вся ця зрима німа гармонія наповнюється тихими задушевними звуками скрипки. Три ночі зряду цей визволеним раб-чудотворець безмежно підносить мою душу до Творця вічної [краси] принадними звуками своєї дешевенької скрипочки. Він каже, що на пароплаві не можна тримати доброго інструменту, але і з цього недоброго він добуває чарівні звуки, особливо в мазурках Шопена. Я ніколи не наслухаюсь цих загально-словянських, сердечно, глибоко тужливих пісень. Дякую тобі, кріпаче-Паганіні! Дякую тобі мій випадковий, мій благородний! Із твоєї вбогої скрипки вилітають зідхання зневаженої кріпацької душі і зливаються в один протяглий, понурий, глибокий стогін мільйонів кріпацьких душ. Чи швидко долетять ці пронизливі зойки до Твого олив'яного вуха, наш праведний, невмолимий, невблаганний Боже?

Під впливом скорботних, розпачливих звуків цього безталанного визволеного раба пароплав у нічному похоронному спокої мені ввижається якоюсь велетенською, глухо ревучою потворою з роззявленою величезною пащею, готовою проковтнути дідичів-інквізиторів. Великий Фультоне й великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престоли й корони, а дипломатами й дідичами тільки закусить, пограється, як школяр цукерком. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить по всій нашій планеті ваша колосальна геніяльна дитина. Моє пророцтво безсумнівне. Молю тільки довготерпеливого Господа вмалити малу частину своєї бездушної терпеливості. Молю його хоч раз уповні прихилитися своїм

оливняним ухом до зойку своїх щирих, простосердих молителів, зойку, що пронизує душу.

28 [серпня]. Від дня виходу пароплаву з Астрахані, себто від 22 серпня, я не можу ні за що, навіть за свій журнал, взятись акуратно, як це було в Новопетровському форті. Я все ще не можу й не хочу визволитися з-під того вражіння, яке зробили на мене в Астрахані мої земляки, і того чудового вражіння, яке повторив Олександр Олександрович Сапожников і всі його родичі та друзі, що з ним подорожують. Всі вони, починаючи від господині (Ніни Олександрівни) й господаря, всі вони такі по-дружньому прості, такі уважливі, що я з надмірного захвату не знаю, що з собою робити та, звичайно, тільки бігаю сюди й туди по чардаку, немов школяр, що вирвався із школи. Аж тепер тільки я зрозумів огидний вплив десятилітнього приниження. Аж тепер тільки я вповні відчуваю, як глибоко в мені засіла казарма з усією її принизливою буденщиною. І такий швидкий і несподіваний контраст не дає ще мені опритомніти. Коли зо мною просто по-людському поведяться, це мені здається тепер чимсь надприродним, неймовірним.

Береги Волги від Царіцина та Дубовки з кожною годиною робляться вищі, більш мальовничі, чарівніші. І я не зробив ще ні одного ескізу. Ніколи. Всі книжки всіх російських журналів за цей рік найдобріший Олександр Олександрович віддав до моїх послуг, і я аж сьогодні почав читати “Королеву Варвару” Попова. І тільки почав. А журнал свій, що в ці дні повинен був би наповнитися такими чарівними подіями, я зовсім покинув, виправдуючи себе тим, що чардак дрижить і не дає змоги писати. О, як би я хотів продовжити цей солодкий стан, це почуття животворчої, чарівної бездіяльності!

Я покинув пекучий степ у кителі та туркменському верблюжому чапані. В Астрахані я думав тільки про заслону від комарів. А північ, до якої я прямую, мені й на думку не спадала. І сьогодні я міг би бути добре покараний за неухважливість до біловолосого Борея, коли б не виручив мене Олександр Олександрович. Цілу ніч дув свіжий норд-ост, і надранок стало досить холодно, так холодно, що не відмовився б і від кожуха. А в мене, крім кителя та згаданого чапана, зовсім нічого не знайшлося. Олександр Олександрович, спасибі йому, запропонував мені своє тепле пальто, штани й камізельку. Я з подякою прийняв це все, як дар, посланий мені з неба, і за хвилинку з'явився на чардаку, преображений у справжнього денді. Хай Бог нагородить тебе, мій добрий Сашо, за це по-братерському дружнє преображення!

29 [серпня]. Береги Волги з кожною годиною стають вищі та принадніші. Я спробував зробити ескіз одного місця з чардака пароплаву, та ба! немає ніякої змоги. Чардак дрижить, і контури берегів швидко міняються. І я із своєю давньою новопетровською думкою рисувати береги матушки-Волги мушу тепер розпрощатися. Сьогодні від півночі і до схід сонця пароплав вантажився дровами коло Камишина, і я ледве встиг зробити легенький нарис камишинської пристані з правим берегом Волги. Дров набрано до Саратова, отже я ближче, ніж у Саратові, нічого не зроблю. 60 верстов вище Камишина, на правому березі Волги боцман пароплаву показав мені горб Стеньки Разіна. Це було на світанку, і я не міг добре розглянути цю прикметну, та немальовничу місцевість. Я не знаю, чому цей історичний горб називають горбом? Він і на вершок не вищий за околичню місцевість. І якби лоцман мені не показав його, я не помітив би цієї нікчемної твердині славного лицаря Стеньки Разіна, цього волзького барона і, нарешті, постраху

московського царя та перського шаха. Явні, великі грабіжники злякались скритого нічного злодюжки! Так білоголового велетня хижака-беркута, лякає іноді нікчемний кажан.

Найбанальніший суздальський образ прославленого предмету так само цікавий, як і найартистичніший малярський твір. Тому що я розумів цю правду, мені ще прикріше було, що я не міг зробити навіть абиякого нарису цього вельми прославленого горба. Сонце ще не сходило, а горб зостався вже верстов із десять за нами, і мені довелося задовольнитись коротким фантастичним оповіданням неговіркового лоцмана.

Волзькі рибалки та взагалі простий нарід вірять, що Стенька Разін живе досі в одному з надволзьких ярів, недалеко від свого горба, та що (як каже лоцман) минулого літа якісь матроси, що плили з Казані, спинялись коло його горба, ходили до яру, бачилися й розмовляли з самим Степаном Тимофієвичем Разіном. Увесь він, оповідали матроси, обріс волоссям, неначе звір який, а говорить по-людському. Він уже почав був розповідати щось про свою долю, як настав південь, і з печери виповз змії та почав ссати його за серце, а він так страшно застогнав, що матроси з жаху розбіглись, хто куди міг. А за те його, додав лоцман, щоденно змії за серце ссе, що його проклято по всіх соборах, а проклято за те, що вбив астраханського архиєрея Йосифа. А вбив він його за те, що той противився його чарам.

Як каже той самий оповідач, Разін не був розбійником, а він тільки на Волзі брандвахту держав і збирав мито з кораблів та роздавав його бідним людям. Виходить — комуніст.

30 [серпня]. З поваги до іменинника та до заведеного звичаю обдаровувати іменинників, я сьогодні подарував Олександрові Олександровичу портрет його тещі, m-me Козаченкової. Портрет зроблений за один сеанс білим і чорним олівцем досить таки незугарно, але не позбавлений виразу. Іменинник, як звичайно, був веселий і привітний, а гості його (до них і нас, Господи, прилучи!), також задніх не пасли, і нецеремонна мила гармонія панувала на чардаку “Князя Пожарскаго”.

Надвечір од саратовської пасажирки, одної дуже милої дами Тетяни Павлівни Соколовської, випадково довідався я, що М. І. Костомарів поїхав закордон, а мати його живе в Саратові. Я попрохав у неї адресу Костомарової і...

31 [серпня]. ...ледве встиг пароплав спинитися коло саратовського набережжя, я був уже в місті і за вказівками послужливої m-me Соколовської, як по-писаному, без допомоги дорогого візника, знайшов помешкання Тетяни Петрівни Костомарової. Добра бабуся, вона пізнала мене по голосу, але, глянувши на мене, завагалась щодо свого здогаду, та, переконавшись, що це справді я, а не хто інший, вона привітала [мене] радісним поцілунком і щирими сльозами, як рідного сина.

Пароплав простояв на саратовській пристані до другого ранку. І я від полудня до першої години ночі провів час у Тетяни Петрівни. І, Боже мій, чого ми з нею не згадали, про що ми з нею не перебалакали! Вона мені показувала листи свого Ніколаші з закордону та пелюстки фіялок, що син їй прислав в одному з листів із Стокгольму з 30 травня. Ця дата пригадала нам фатальне 30 травня 1847 року, і ми, як діти, заридали... У першій годині ночі я розпрощався з найщасливішою і найблагороднішою матір'ю найпрекраснішого сина.